

SAKARYA ÇEVRESİ DOĞAL BOYARMADDE KAYNAKLARI VE BOYAHANELER

Mustafa GENÇ*

Özet

Boyanın objeler üzerine tutturulup boyamanın başlaması ile birlikte birçok alanda renkler sanatın vazgeçilmez unsurlarından biri olmuştur denilebilir. Her ne kadar rengin değil renksizliğin, sesin değil sessizliğin anlamı var ise de sanatta renk önemli bir unsurdur. Çünkü en güzel boyayan yaratandır. Her toplum ve kültürde farklı anlam ve statü göstergesi bile olmuştur. Böylece bazı renkler birer göstergeye dönüşmüştür.

Boya pigmentleri, 19. yüzyıl ortalarında kimyasal olarak elde edilmesine kadar doğal kaynaklardan elde edilmekteydi. Bitkilerin kök, gövde, tohum, çiçek ve yaprakları, bazı böcekler ve deniz kabukluları renklendirmede kullanılmışlardır. Boyarmadde iklim ve coğrafya ile bağlantılıdır. Sakarya ve çevresi iklim ve coğrafik açıdan birçok bitkisel kökenli boya kaynaklarının elde edilmesi için elverişlidir. Kök boya, mazi meşesi, meşe palamudu, akkavak, ıhlamur, sığırkuyruğu, yoğurt otu, yüksük otu, papatya, tütün, bit otu, muhabbet çiçeği, sütleğen, hayıt, kartal eğreltisi, yabani nane, defne, ceviz kabuğu, civanperçemi, ebe gümeci, gence, ısrgan otu, mürver, nane, nar, pamuk otu bunlardan bazılarıdır. Deniz kabuklularının bazı türleri Karadeniz sahillerinde bulunmaktadır ama yeterince çalışma yapılmadığından bu bildirinin konusu bitkisel kökenli boya kaynaklarıdır.

Osmanlı döneminde Adapazarı olarak bilinen Sakarya ile Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde yaptığımız çalışmalarda burada boyahanelerin olduğu bilgisine ulaştık. Bu bize Sakarya'nın boyama konusunda önemli bir merkez olduğunu gösterir.

Çalışmada 2006-2016 yılları arasında Sakarya merkez, Adapazarı, Taraklı, Sapanca, Karasu, Kaynarca, Serdivan, Pamukova, Geyve, Arifiye, Erenler ilçelerindeki alan araştırmalarından elde edilen veriler ile Osmanlı Arşiv belgelerinden elde edilen belgelere dayanmaktadır. Ayrıca boyarmadde kaynaklarının tespit edilmesinden sonra sanat eserlerinde doğal boya kullanımı ve sektöre taşınması konusunda da yapılan örnekler karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğal Boya, Sakarya, Yoğurt Otu, Papatya, Sığır Kuyruğu.

NATURAL DYESTUFF RESOURCES AND DYEHOUSES AROUND SAKARYA

Abstract

It could be said that colors have become one of the indispensable elements of art in many areas along with the start of dyeing by attaching the dye on the objects. Although not the colour but the colourlessness, and not the sound but the silence has a meaning, colour is an important factor in the art. Because creator is the one who dyes in the finest style. It has also been a different meaning and status indicator in each society and culture. Thus, some colors have turned into indicators.

Dye pigments had been obtained from natural sources until they were obtained chemically in the middle of the 19th century. The root, stem, seed, flowers and leaves of plants, some insects and seashells were used in coloring. Dyestuff is associated with climate and geography. Sakarya and its surrounding are suitable to obtain many plant-based dying sources in terms of climate and geography. Some of these are madder, quercus infectoria, acorn, white poplar, linden, great mullein, white bedstraw, digitalis, marguerite, nicotina, delphinium staphisagria, wild mignonette, euphorbia wulfenii, chasteberry, pasture brake, wild peppermint, daphne, walnut shell, thousand-leaf, common mallow, hemp, stinging nettle, elderberry, mint, pomegranate, cotton grass. Some species of sea shells are found in the Black Sea coasts, but the subject of this report is the plant-based dying sources because of the lack of sufficient studies.

* Öğr. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü,
e-mail: genc@sakarya.edu.tr, mustafagencart@gmail.com.

In our study we performed in Sakarya which is also known as Adapazarı in the Ottoman period and in Prime Ministry Ottoman Archives, we reached the information that there were dyehouses in these regions. This indicate that Sakarya is an important center in dying.

The study is based on the data obtained from field researches carried out in the center of Sakarya, Adapazarı, Taraklı, Sapanca, Karasu, Kaynarca, Serdivan, Pamukova, Geyve, Arifiye and Erenler districts between 2006-2016, and on the documents obtained documents from the Ottoman Archives documents. In addition, after determining the dyestuff resources, the examples made on the use of natural dyes in the art and its transportation to the sector will be compared.

Keywords: *Natural Dyes, Sakarya, Galium Verum L., Camomile, Mullein.*

Giriş

Sakarya, ilk çağlarda Hititler, Frigler ve Lidyalıların eline geçmiş, milattan önce VI. yüzyılda bütün Lidya ve Anadolu ile beraber İran imparatorluğuna katılmıştır. M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender İran'dan almış, sonraları bölgede Bitinya krallığı hâkim olmuş, M.Ö. I. yüzyılda ise tamamı Roma'ya geçmiştir¹.

XIII. asrın sonlarına doğru Osman Gazi'nin fütühatı ile başlayan fetih akınlarından birinin kahramanı olan Konuralp, henüz adı konmamış olan bugünkü Adapazarı havzasını fethetmiştir². Sonraları bölgeye Yörük ve Türkmen grupları iskân ettirilmiştir.

Bölgenin iskânını gösteren birkaç vesikada, Geyve ismine ve bazı köy adlarına rastlayabiliyoruz. 1837'de (Hicri 1253) ikinci Mahmud zamanında Adapazarı kaza haline getirilmiştir. 1255'te yapılan nüfus sayımında Adapazarı'nda 2700 ev tespit edildiği kaynaklarda belirtilir³.

İskân ettirilen Yörük aşiretlerinin oymakları arasında (Pabuççular, Yağcılar, Başlar, Çıracılar, Hasırcılar, Semerciler, Tığcılar) adlarını görebiliyoruz. Demek oluyor ki, Adapazarı ve civarının ilk Türk sakinleri Yörüklerdi. Göçebeliği terk ederek köyler kurmuşlar ve bütün Türkmen aşiretlerinde âdet olduğu üzere aşiretlerinin, oymaklarının adını köylerine vermişlerdi. Asırların geçmesiyle nüfus çoğalmış ve bu köyler, kurulan pazarın da iktisadî ve içtimaî tesiriyle, Adapazarı'nın mahalleleri haline gelmiştir. Nitekim 1133 yılma ait bir ferman, Akyazı Nahiyesine bağlı Tığcılar Köyü'nün mevcudiyetini görüyoruz⁴.

1938-1945 yıllarında son bir Yörük yerleşmesiyle, Karasu'ya bağlı iki Yörük köyü kurulmuştur. Karasu batısında (İnsaniye Köyü) ile (Karaboğaz İskelesi) arasında, oba-mahalleler halinde iki köy teşkil etmişlerdir: Denizköy'e bağlı Poyraklı, Recepler, Karamezinler, Camitepe, Tazıoğlu Obaları ile Bıyırdık köyüne bağlı Körükler, Başoğlu ve Haraboğaz obalarıdır. Bu Yörükler yerleşmezden önce Geyve, Göynük ve Taraklı yaylalarında yayılıyorlardı⁵.

Tarih: H-29-12-1260, Dosya No :-, Gömlek No: 971, Fon Kodu: NFS.d., belgede,

“Bolu eyaletine tabi Kocaeli livasının İzmit, Kaymas, Şeyhler, Adapazarı, Sapanca, Geyve, Akhisar-ı Geyve, Yalakabad, Karamürsel, Ağaçalı, Beşdivan, Akabad, Kandıra, Gençli, Hendek, Akyazı, Absaflı, Sarıçayır, Şile, Taşköprü, Kartal, Gebze, Yoros (Beykoz), Yenice-i Taraklı,

¹ Mehmet Ali Gökberk, Altmış Üçüncü Konferans, Sakarya Ormanları, s.114;

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iusoskon/article/viewFile/1023006659/1023006181>

² Talia Balcıoğlu, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul, 1952, s. 7.

³ Balcıoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

⁴ Ahmet Refik., *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul, 1930, s. 54.

⁵ Yusuf Dönmez., “Karasu Batısında Bir Yörük Yerleşmesi, İstanbul Üniversitesi”, *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 14 (1964'den Ayrı Basım).

Dodurga, Pazarköy ve Karasu; Bolu livasının Bolu, Kıbrıscık, Pavli, Gümüşabad, Dirgene, Hisarönü, Yılanlıca, Mengen, Çağa, Akçaşehir, Düzce, Mudurnu, Devrek, Dörtdivan, Samako Alaplı, Üskübü, Gere ve Benderekli; Viranşehir livasının Safranbolu (Taraklıborlu), Bartın, Eflani, Keçenos, Çarşamba, Yörük, Viranşehir, Yenice, Şehabeddin, Aktaş, Kızılbel, Tefen, Kurukavak, Amasra, Perşembe, Ulus, Zerzene, Ova, Gölpazarı ve Ulak; Kastamonu livasının Kastamonu, Güney, Devrekani, Göl, Sorkun, Küre-i Nühas, Azdavay, Gökçeagaç, Mergüze, Daday, Taşköprü, Araç, Yörük-anı Araç, Küre-i Hadid, Sirt, Boyalı, Eflani, Çiğlene, Akyörük, Zarı, Cide, Hoşalay ve İnebolu; Sinop livasının Sinop, Giregöz, Yaykıl, Çarşamba, Karasu, İstefan, Gerze, Çanlı, Boyabad ve Durağan kaza ve nahiyelerinin nüfus icmal defteri. (a.g.tt) Belgede buradaki yörük nüfusu hakkında bilgiler mevcuttur.

Merkeze bağlı (Büyükhataplı) ve (Küçükhataplı) köyleri ile Akyazı'ya bağlı (Yörükyeri) ve (Potuklar) köylerini de Yörük aşiretlerinin kurduğu anlaşılıyor. (Yörük yeri) ismi bunu açık şekilde gösterdiği gibi, (Hataplı) ve (Potuklar) köylerini de Yörük aşiretlerinin kurduğu anlaşılıyor⁶.

Yörük yerleşimi kumaş ve kilim dokumacılığının gelişmesindeki önemli etkenlerdendir. Kaynarca kilim dokumacılığı, Taraklı kumaş Karasu Denizköy civarı ise cicim ve zili dokumalarının yapıldığı yerlerdendir. Dokumaların çeşitliliği boyamacılığın gelişmesinde etkindir.

İklim ve buna bağlı olarak yetişen bitki türleri fazladır. Karadeniz kıyılarında kuzeye özgü karakter kazanan Karadeniz iklimi ile Marmara havzasına kadar uzanan Akdeniz iklimi etkili olduğu için iklim bölgeleri arasında geçiş özellikleri görülmektedir⁷. Marmara iklim özelliklerini taşıyan Sakarya; yağışlı, rutubetli bir havaya ve ılıman bir iklime sahiptir. Kışları çok yağışlı ve ılık yazları ise sıcak geçer⁸.

Sakarya doğal bitki örtüsü bakımından zengindir. Kuzeydoğu Anadolu kıyı dağlarının uzantısı olan dağlar gür ormanlarla kaplıdır. Kayın, gürgen, kavak, kestane, ıhlamur, çınar, akçağacı, meşe ağacı türleri bulunur. Adapazarı'nın doğusunda bol diş budak ormanlarına rastlanır. Aynı şekilde Karasu'nun batısında Acarlar Gölü çevresinde de diş budak ormanlar vardır. Ovalık kesimlerde aşağı Sakarya vadisi çevresinde bitki örtüsü zayıf çayırlar ve dağ otlakları dışında dağların etekleriyle platolarda başlıca bitki türleri böğürtlen, şimşir, akdiken, ardıç, mersin, çobanpüskülü, ayı üzümü, kocayemiş, kermes meşesi olan çeşitli maki alanları görülür. Arifiye'nin güneyi ile merkezinin kuzeyinde yer alan tepelik bölgenin büyük bir bölümü yalnızca kermes meşesiyle kaplıdır⁹.

Sakarya merkez ve ilçelerinde yaptığımız alan araştırması sonucunda doğal boyamada kullanılabilen ve ticari öneme sahip boyarmadde kaynakları bitkisel kökenlidir. Adaçayı, böğürtlen, muhabbet çiçeği, mazı meşesi, meşe palamudu, yüksükotu, papatya, kekik, hayıt, sığırkuyruğu, ceviz kabuğu, sütleğen, pamuk otu, asma yaprağı, ıhlamur, mürver, beyaz civanperçemi, dut gavi, labada ve kantarondur.

Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde yaptığımız çalışmalarda burada boyahane olduğu kayıtlarına ulaştık.

Tarih: 15/S/1233 (Hicrî) Dosya No: 21 Gömlek No: 1011 Fon Kodu: C. İKTS belgede;

⁶ Mehmet Eröz, *Elli Üçüncü Konferans, Adapazarının Teşekkülü*, s. 66.

⁷ Ali, AKTAŞ, *Kültürel Renkleriyle Sakarya*, Mayıs, 2008 s. 35

⁸ Sakarya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, *81 İilde Şehir ve Kültür*, İstanbul, s. 23.

⁹ *Sakarya Halk Kültürü (Derleme Çalışma)*, Sakarya Valiliği/ Sakarya Üniversitesi, 2003 s. 17.

“Kocaeli sancağında Sapanca ve Adapazarı’ndaki boyahanelerden gayri bila-ferman üç boyahane açıldığından bunların kapatıldığı ve yeniden açılan olursa isimlerinin İstanbul’a bildirileceği.”

Tarih: H-02-05-1275(Hicrî) Dosya No: 133 Gömlek No: 33 Fon Kodu: A. MKT.DV belgede;

“Dimitri’nin Adapazarı kasabasındaki boyahanesine Hacı Ahmed Efendi’nin müdahalesinin men’i.”

Tarih: (H-23-01-1221Hicrî) Dosya No :- Gömlek No: 9511 Fon Kodu: MAD.d, belgede;

“Hazine-i Girid Defterdarlığı tevabiinden olan Kandiye, Resmo, Hanya, İstinye, Ağrıboz, İnebahtı, Limni, Rodos, Midilli, Sakız ve Mora cezireleri ile Kıbrıs Muhassıllığı ve Gelibolu ve Kocaeli livaları kura ve mezarii ile buralardaki damga, ihtisab, duhan ve gümrük iskeleleri, boyahane, memleha, mizan-ı harir, hinta, şair, hububat, sayd-ı mahi, zeytinyağı, sabun, adet-i ağnam ve sair rüsumlar ve mukataaların kimlere ne miktar mal ve muaccele ile verildiği; tahsilat, zam, terkin, tashih ve yeniden tahrir gibi hususâtı ve bu mukataalardan kale muhafızları, mahkeme tercümanları, kâtipler ve sair kimselere malikâne suretiyle yapılan tashihler ve bu hususlara müteferri meşruhatı havi mukataat defteri.” Kayıtları mevcuttur.

Tarih: H-23-04-1324, Dosya No :1090, Gömlek No: 44, Fon Kodu: DH.MKT., belgede,

“Adapazarı’nda Hasan Tahsin Paşa’nın Beynevid ve Hamamdağı miri ormanlarından meşe iltizamından sarf-ı nazarla kendisi namına terki hakkındaki teklifinin reddi ile tecavüzatının men’i.” Belgede burada ki meşeliklerle ilgili bilgiler verilmektedir.

Tespit Edilen Doğal Boya Bitkileri

Adaçayı (Salvia sp.)

Salvia türlerine verilen genel addır. 60 ile 100 santimetreye kadar boylanabilen çok yıllık çalimsı veya otsu bir bitkidir (Foto. 1). Haziran Temmuz ayları arasında bitkinin uç kısmında mavimsi mor, yâda beyaz çiçek açar. Bitkinin toprak üstünde bulunan sapsarı çok dallıdır. Bitkinin yaprakları kurutulmuş çay olarak kullanılır¹⁰. Türkiye’nin Batı ve Güney kesimlerinde, Orta Avrupa’da ayrıca kuzey ve güney yarım kürelerin tropikal bölgelerinde de yetişir¹¹.

Yayınlarda geçmişte tekstil elyafının boyamasında yaygın olarak kullanıldığına dair bir bilgiye rastlanmamasına rağmen yapılan alan araştırmamızda Anadolu’nun bazı köylerinde adaçayının boya bitkisi olarak da kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Özellikle de içerdiği boyarmadde bakımından bitkinin halı kilim gibi el sanatlarında kullanılmış olabileceği ihtimali yüksektir¹². Boyamada bitkinin yaprakları kullanılır. Mordan türüne göre sarı ve yeşil renklerin elde edilmesinde kullanılır. Haslık değeri ortadır.

Ceviz (Juglans regia L.)

Ceviz meyve kabuğu ekstraktları hem boyar madde hem de antimikrobiyal bir kaynak olarak belirtilmektedir¹³. İçerdiği boyarmadde Juglon’dur. Türkiye, Amerika, Avrupa ve Asya’da birçok ülkelerde kahverengi boyamalarda kullanılmış önemli bir boya bitkisi olarak bilinir. Yünü kahverengi boyamak için ceviz kabuğunun kullanıldığını yazmaktadırlar. Ceviz kabuğu kahverengi

¹⁰ Turhan, Baytop, *Türkçede Bitki Adları Sözlüğü*, İstanbul, 2015, s. 9.

¹¹ Recep, Karadağ, *Doğal Boyamacılık*, Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü, Ankara, 2007, s. 23.

¹² Karadağ, a.g.e., s. 24.

¹³ Osman, Göktaş-vd., “Çeşitli Ağaç ve Otsu Bitki Ekstraktlarından Çevre ile Uyumlu Doğal Renklendirici ve Koruyucu Ağaç Üst Yüze İşlem Boyalarının Geliştirilmesi ve Renk Değerlerinin Belirlenmesi”, *Ekoloji Dergisi*, S. 60, s. 18.

için 15. ile 17. yüzyıl Türk halılarında kullanılmamasına rağmen aynı döneme ait İran halılarında kullanılmıştır. Günümüzde ise Türkiye ve İran'da kahverengi boyamasında ceviz kabuğu kullanılmaktadır¹⁴.

Boyamada meyvenin dış kabukları kullanılır (Foto. 2). Meyve toplanma zamanında atılan dış kabuklar kurutulur. Mordan malzemesi gerektirmeyen direkt boyayabilen önemli bir boya kaynağıdır. Kahverengi ve tonları elde edilir. Haslığı yüksektir. Sakarya'nın merkez ve tüm ilçelerinde yetişmektedir.

Defne (*Daphne oleoides* Schreber)

İçerdiği boyarmadde Luteolin'dir. Akdeniz bölgesinde yaygın olarak bulunur. Sakarya'nın Akdeniz iklimine yakın olan merkez Karasu, Kocaali, Kaynarca'da yetişir. Boyamada yaprakları kullanılır. Sarı renk boyamalarda kullanılır¹⁵. Farklı mordanlarla sarı ve yeşil tonları elde edilir.

Dut Gavı

Sakarya'da özellikle Taraklı 'da "Dut gavı" denilen dut ağacının üzerinde oluşan mantarlardır. Kumaşların boyanmasında kullanılır. Mordanlı ve mordansız olarak kullanılabilir. Devetüyü ve kahverengi renk tonları elde edilir.

Gümüşi Ihlamur (*Tilia argentea*)

Sakarya'da kültür bitkisinin yanında ormanlarda çok miktarda yetişir. İçerdiği boyarmaddeler, Kaempferol-3,7- Dirhomonosid, Quercetin-3,7 Dirhomonosid'dir. Boyamada yaprakları ve çiçekleri kullanılır.

Gümüşi ıhlamurun geçmişte boyamalarda kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. İçerdiği boyarmaddeler bakımından sarı renk boyamalar için kullanılabilir. Bitkinin kurutulmuş öğütülmüş çiçekleri ve taze yaprakları ile mordanlı boyama yöntemiyle yapılır¹⁶. Sarı renk veren boyar maddedir.

Hayıt (*Vitex agnus castus* L.)

Luteolin içeren ve sarı renk elde edilmesinde kullanılan bir boyar maddedir. Beyaz, mor ve mavi renk çiçek açan türleri vardır. Çiçek kısımları kurutulmuş, yaprakları ise yaş ve kuru olarak boyamada kullanılır. Hayıtın ışık haslığı yüksektir. Sakarya ve çevresinde yetişmektedir.

Kartal eğreltisi (*Pteridophyta*)

Sakarya'nın merkez ve denize yakın kesimlerinde bulunmaktadır. Boyamada yaprak kısımları kullanılmaktadır. Sarı renk verir haslığı orta derecededir.

Kökboya (*Rubia tinctorum* L.)

Doğal boyamacılığa adını veren boyarmadde kaynağıdır. Anadolu'nun birçok yerinde yetişir. Sakarya'da yetişen türlerinin ise boyama haslık değerleri çok yüksek değildir. Boyarmadde içeriğinde Alizarin, pseudopurpurin, purpurin, munjistin, rubiadin, xanthopurpurin, purpuroxanthin, lucidin, chinizarin, christofin, anthragallol bulunur. Bitkinin kurutulmuş öğütülmüş sürgünleri (kökleri) ile mordanlı boyama yöntemiyle yapılır.

¹⁴ Karadağ, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁵ Baytop, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁶ Karadağ, *a.g.e.*, s. 52.

Mazı meşesi (Quercus infectoria Olivier)

Marmara ve Karadeniz bölgesinde bol miktarda yetişir. Boyarmadde içeriği tanendir. Kahverengi ve siyah renk elde edilir. Boyamanın yanı sıra deri sektöründe de kullanılır. Türkiye’de toplanmış olan meşe mazısı öğütülerek yünle birlikte kaynatılır. Elde edilen renk kirli sarı ile kahverengi arasında bir renktir. Bu tür boyamaya halk arasında “tetre” boyama olarak bilinir. Tetre renge boyanmış yün demir şapı veya demir içeren çamur ile mordanlanarak siyah renk elde edilmiştir. Türk halı ve kilimlerinde siyah boyama bu şekilde yapılmıştır. Ancak bu tür boyama yüzyıllar geçtikçe dökülmeye başlar ve zamanla siyah boyanmış bölgeler aşınır¹⁷.

Muhabbet çiçeği (Reseda luteola L.)

Muhabbet çiçeğinin tarih öncesi dönemlerde tekstil boyamacılığında ve pigment olarak duvar resimleri, tablolar ve ikonlarda kullanıldığı bilinmektedir. Sarı renk elde edilmesinde haslığı en yüksek boyarmadde kaynağıdır. Sakarya’da Taraklı, Geyve ve Pamukova çevresinde yetişir. İçerdiği boyarmadde luteolin (C15H10O6)’dir. Özellikle çiçeklenme döneminde yüksektir¹⁸.

Boyarmadde analizleri sonucu luteolin boyarmaddesi ile boyandığı saptanan birçok eski tekstil solmadan veya çok az solarak günümüze kadar ulaşabilmiştir¹⁹. Muhabbet çiçeği en fazla bilinen boya bitkilerinden biridir ve antik dönemde boyama amaçlı kullanılmıştır²⁰.

Mürver (Sambucus nigra L.)

Mürverin anavatanı Avrupa, Kuzey Afrika ve Batı Asya’dır. Türkiye’de ise Marmara Bölgesinde, Kuzey Anadolu, Orta Anadolu’nun nemli dere yatakları ve yamaçlarında yetişir²¹. Mürver içerdiği boyarmaddeler açısından boyarmadde olarak kullanılabilmesine rağmen geçmişte kullanıldığına dair her hangi bir kaynağa rastlanamamıştır. Mordanlı boyama yöntemi ile boyama yapılır. Boyamada yapraklar kullanılabildiği gibi Eylül ayında toplanan tohumları da kullanılabilir.

Pamuk otu (Cistus creticus L.)

Sakarya merkez ve denize yakın kesimlerde yetişir. İçerdiği boyarmadde Quercetin ve yapısı aydınlatılamamış flavonoidlerdir. Bitki pembe veya beyaz çiçekli ve çalı görünümündedir. Cistus creticus pembe çiçekli sık dallı bodur bir çalıdır. Ülkemizde 3 türü yetişir. Pamuk otu Adana Karatepe de boya bitkisi olarak kullanılmaktadır. 1960 yıllarından sonra Anadolu’nun bazı köylerinde kilim dokumalarında kullanılan yünlerin boyanmasında yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Bitkinin kurutulmuş çiçekleri ve yaprakları mordanlı boyama yöntemiyle yapılır.

Papatya (Anthemis sp.)

Boyacı papatyası olarak da bilinen beyaz papatya 10 ile 35 cm boyunda bir yıllık, otsu ve parçalı yapraklı bir bitki türüdür. Papatyaların 10 türünden fazlası boya bitkisi olarak kullanılmaktadır. Papatyalar içinde boyamacılık için en önemlileri; Anthemis chia, Anthemis tinctoria, Anthemis tomentosa, Tripleusperrum, Matricaria chamomilla türleridir²². Sakarya çevresinde bol miktarda yetişmektedir. Boyamada bitki gövde kısmı ile birlikte kullanılabildiği gibi sadece çiçeklerinden daha iyi sonuçlar alınmaktadır. Haslığı yüksektir.

¹⁷Karadağ, a.g.e., s. 78.

¹⁸ Anonim, *Tekstil Mamullerinin Renk Haslığı Tayinlerinde Lekelenmenin (boya akması) ve Solmanın (Renk Değişmesi) Değerlendirilmesi İçin Gri Skalanın Kullanılması Metotları*, TS 423, Ankara, 1978.

¹⁹ Karadağ, a.g.e., s. 81.

²⁰ Süleyman Kızıl-Nuran Kayabaşı, “Muhabbet Çiçeğinin (Reseda Lutea. L) Boyama Özelliklerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Çalışma”, *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 2005, s. 195-200.

²¹ Karadağ, a.g.e., s. 84.

²² Baytop, a.g.e., s. 144.

Birçok arkeolojik ve tarihsel tekstillerin boyarmadde analizlerinde papatya ya ait olan boyarmaddelerle boyanmış olduğu tespit edilmiştir. Papatya sarı renk elde etmek için kullanılmıştır. Sarı rengin yanında kökboya ile birlikte kullanılarak turuncu, indigo ile birlikte kullanılarak da yeşil renk elde edilmiştir²³. Sarı renk elde edilmesinde kullanılır ve haslık değeri yüksektir.

Sığırkuyruğu (*Verbascum sp.*)

İçerdiği boyarmaddeler, Luteolin, apigenin, luteolin-4'-metileterdir. Sığırkuyruğu *Verbascum* türlerine verilen genel addır. Bir iki veya çok yıllık, otsu, genellikle sarı ve nadiren mor çiçekli bir bitkidir. Türkiye'de Yörükler 1980'lerin sonlarına kadar sarı renk boyamalar için sığırkuyruğunu kullanılmıştır. Günümüzde de Anadolu'nun birçok köylerinde özellikle halı yünü boyamalarında kullanılmaktadır. Geçmişte sığırkuyruğunun çiçekleri saçın sarı renge boyaması için de tercih edilmiştir. Sakarya çevresinde bulunur.

Sütleğen (*Euphorbia sp.*)

Anadolu'nun hemen her yerinde yetişen boya bitkisidir. Bazı bitki boyalarına çeşitli bitkiler eklenmesi ile daha has renkler elde edilir. Bu bitkilerin başında sütleğen gelir. Hemen hemen Anadolu'nun her yerinde yetişen ufak bir bitki olan sütleğen içinde süte benzer bir sıvı vardır. Bu sıvı boyacılıkta kullanılır. Özellikle ışığa karşı dayanıklı renkler elde edilir.

Bitkinin kurutulmuş çiçek, yaprak ve sapsarı ile mordanlı boyama yöntemiyle yapılır²⁴. Türkiye'de 90 çeşit sütleğen vardır. Boyama için bitkinin toprak üstünde kalan bütün kısımları kullanılır. Bitkide bulunan sütün mordan etkisi yaparak boyamanın haslığını yükseltmesinden dolayı taze olarak boyamada kullanılması ışık haslığını artırmaktadır²⁵.

Yoğurt otu (*Galium verum L.*)

Pseudopurpurin, rubiadin, alizarin, lucidin, purpurin, purpuroxanthin boyarmaddeleri içerir. Sakarya merkez ve Karadeniz'e yakın kesimlerde yetişmektedir. Boyamada çiçekleri ve kökleri kullanılmaktadır.

19. yüzyılda yoğurt otu kökboya yetişmeyen Avrupa'nın kuzey kesimlerinde kırmızı renk için çokça kullanılmıştır. İskoçya dağlarının yaşayan İskoçyalıların ekose kumaşlarının dokunmasında kullanılan kırmızı renkli ipliklerin boyanmasında bu bitkinin kökleri kullanılmış olduğu bilinmektedir. Ülkemizde de kökboyanın yetişmediği kesimlerde bu bitkinin kökleri kırmızı, çiçekleri, yaprakları ve sapsarı sarı renk boyamalarda kullanılmıştır. Yoğurt otunun üst kısmından sarı renkler köklerinden ise kırmızı renkler elde edilir²⁶.

Yüksük Otu (*Digitalis sp.*)

Luteolin içeren bir boyarmadde kaynağıdır. Sakarya'da Karagöl yaylasında tespit edilmiştir. Türkiye'de dokuz tür yüksük otu türü mevcuttur. Boyama için dokuz çeşidi kullanılmaktadır. Kullanılan en önemli türlerinden birisi *Digitalis purpurea*dir.

Bu bitkinin çeşitli haslıkların yüksek olmasına karşın zehri olmasından dolayı boyarmadde bitkisi olarak kullanılması tehlikelidir. Zehirli bitkiler sınıfına girmesi nedeniyle boyama reçetesi verilmemiştir²⁷.

²³ Karadağ, *a.g.e.*, s. 91.

²⁴ Karadağ, *a.g.e.*, s. 102.

²⁵ Baytop, *a.g.e.*, s. 155.

²⁶ Baytop, *a.g.e.*, s.162.

²⁷ Karadağ, *a.g.e.*, s. 108.

Sonuç

Sakarya ve ilçelerinde 10 yıldır yaptığımız alan araştırmaları sonucunda doğal boyamada kullanılabilecek özelliklere sahip boyarmaddeleri tespit ettik. Bunların birçoğu ile uygulamalar yaptık. Sadece yün ip ile değil pamuk, keten ve ipek kumaşlarında boyamalarını gerçekleştirdik. Çalışma sonucunda elde edilen verilerin diğer yörelerde yetişen örnekleri ile karşılaştırdığımızda boyarmaddelerin boyamada kullanılabileceğini gördük.

Doğal boyamada boyarmaddenin haslık değerlerinin yanında onun kolay ve ucuz elde edilmesi ve miktarının yüksek olması gelir. Bu açıdan yörede tespit ettiğimiz boyarmaddelerin ticari değeri vardır.

Günümüzde doğal olan ürünlere talebin artması ve Sakarya'nın geçmişte önemli kumaş dokuma merkezlerinden olması konun önemini ortaya koymaktadır. Geçmiş kullanılan kumaş örneklerinin boyarmadde analizlerine baktığımızda tespit ettiklerimizle örtüşmüştür.

19. yüzyılın ortalarında gelişen bilim ve teknolojinin sonucu kimyasal boyaların keşfedilmesi bitkisel boya kullanımının giderek azalmasına neden olmuştur. Bu duruma bitkilerdeki aktif boyar maddenin azlığı, yetiştiği bölgelere göre değişiklik göstermesi, maliyetinin özellikle yükseltilmesi, boya tekniğinin zahmetli ve zaman alıcı olması gibi olumsuz yönler de eklenince bitkisel boyacılık geleneği, kimyasal boyalarla rekabet edemeyecek duruma gelmiştir.

Bir dönem Anadolu'da da babadan-oğula geçen bir zanaat olarak yürütülen ve boyama reçeteleri bir sır gibi saklanan bu gelenek, günümüzde kimyasal boyaların üretim sanayisi geliştikçe ve tekstil endüstrisinde de kullanım alanları genişledikçe neredeyse yok olma noktasına gelmiştir. Bununla birlikte bugün bu geleneğe sahip toplumlarda, yapılan araştırma-geliştirme çalışmaları sonucunda kültürel değer taşıyan bu renkler ve renk kaynakları ile onların geleneksel boyama reçetelerinin ortaya konulması anlamında önemli bir ivme kazanmıştır²⁸.

Yapılan çalışmalar sonucunda görülmüştür ki doğal boyamacılık sadece Geleneksel Türk Sanatlarının belirli alanlarında kullanılmıştır. Geleneksel boyama metotlarından yola çıkarak daha bilimsel boyama reçetelerinin saptanması ve bunun tüm tekstil ürünlerinde kullanılması bir gerekliliktir.

Boyarmaddeler toplanma ve kurutma yöntemlerine dikkat edilerek yöre halkına yeni bir ticari gelir olabilir.

²⁸ Mustafa, Genç, *Türk El Dokumalarında Doğal Boya Kullanımı ve Diyarbakır Çevresi Doğal Boyarmadde Kaynakları*, Diyarbakır Geleneksel El Sanatları, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, Yayın No: 5, Cilt: 1, Korza Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 192.

KAYNAKÇA

Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul, 1930.

Aktaş, Ali, *Kültürel Renkleriyle Sakarya*, Sakarya, 2008.

Anonim, *Tekstil Mamullerinin Renk Haslığı Tayinlerinde Lekelenmenin (boya akması) ve Solmanın (renk değişmesi) Değerlendirilmesi İçin Gri Skalanın Kullanılması Metotları*, Türk Standartları Enstitüsü Yayınları, TS 423, Ankara, 1978.

Balcıoğlu, Talia, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul, 1952.

Baytop, Turhan, *Türkçede Bitki Adları Sözlüğü*, İstanbul, 2015.

Dönmez, Yusuf, "Karasu Batısında Bir Yörük Yerleşmesi", *İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 14 (1964'den Ayrı Basım).

Eröz, Mehmet, *Elli Üçüncü Konferans, Adapazarı'nın Teşekkülü*.

Gökberk, Mehmet Ali, *Altmış Üçüncü Konferans, Sakarya Ormanları*

(<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iusoskon/article/viewFile/1023006659/1023006181>)

Göktaş, Osman-vd., "Çeşitli Ağaç ve Otsu Bitki Ekstraktlarından Çevre ile Uyumlu Doğal Renklendirici ve Koruyucu Ağaç Üst Yüzey İşlem Boyalarının Geliştirilmesi ve Renk Değerlerinin Belirlenmesi", *Ekoloji Dergisi*, S. 60.

Kızıl, Süleyman-Kayabaşı, Nuran, "Muhabbet Çiçeğinin (*Reseda Lutea*. L) Boyama Özelliklerinin Belirlenmesi üzerine Bir Çalışma", *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2005.

Karadağ, Recep, *Doğal Boyamacılık*, Ankara, 2007.

Sakarya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 81 İilde Şehir ve Kültür, İstanbul.

Sakarya Halk Kültürü (Derleme Çalışma), Sakarya Valiliği / Sakarya Üniversitesi, 2003.

FOTOĞRAFLAR

Foto. 1-2: Adaçayı ve Ceviz Kabuğu
(Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi)

Foto. 3-4: Ihlamur ve Hayıt
(Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi)

Foto. 5-6: Kartal Eğreltisi ve Kökboya

Foto. 7-8: Mazı Meşesi ve Muhabbet Çiçeği
(Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi)

Foto. 9-10: Mürver ve Pamuk Otu
(Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi)

Foto. 11-12: Sığırkuyruğu ve Sütleğen
(Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi)

Foto.13: Yüksükotu
(Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi)

Foto.14: Dut Gavı
(Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi)

Foto. 15: Kökboya ile boyanan kumaş renk denemeleri
(Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi)

Foto. 15: Boyanmış kumaş renk denemeleri (Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi)